

De doos van Pandora / La boîte de Pandora

Rubriek gewijd aan archiefvondsten, instrumentbeschrijvingen e.d. /

Rubrique consacrée aux trouvailles d'archives, aux descriptions d'instruments, etc.

Satirische en wetenschappelijke reacties op 'tafelklopperij' (1853)

SASKIA KLERK*

De tafeldans moest je zien om erin te geloven. Velen verloren hun scepsis bij de aanblik van de tafel die door het opleggen van diverse handen ging bewegen. Tenminste, zo stelden de aanhangers van het fenomeen het voor. Een aantal spotprenten in een brochure uit 1853 toont dat het niet altijd zo gemakkelijk ging. Onder de titel *De wonderen van den tafeldans en de kloppeesten; tekst in proza en vaerzen door Nostra-Damus; met geleende en oorspronkelijke platen door voorname kunstenaars* werden deze satirische prenten door M.H. Binger & Zonen in Amsterdam uitgegeven. Nostra-Damus was vermoedelijk het pseudoniem van Hyman Binger (1824-1890), een van de zonen van M.H. Binger, die na een afgebroken studie geneeskunde in 1850 in het familiebedrijf ging.¹ Over de brochure zelf is verder weinig bekend. We weten niet wie de genoemde 'voornamename kunstenaars' waren en uit welke bron een deel van de platen 'geleend' was.² Zeker is dat de brochure uit 1853 dateert: behalve het titelblad vermeldt ook een van de prenten dit jaartal. Behalve dat de prenten als zodanig bijzonder geslaagd zijn, zijn ze ook inter-

essant in verband met de relatie die eruit spreekt tussen de tafelklopperij en de wetenschap. Ik zal die relatie hieronder toelichten.

Het bezoek in 1858 van het medium Daniel Dunglas Home aan Den Haag is door Mario Gibbels aangewezen als het begin van een brede interesse in spiritisme in Nederland en van de organisatie en verbreiding van die interesse in genootschappen en publicaties.³ In navolging van Jan Romein wordt het spiritisme meestal geschaard onder de 'kleine geloven'. Een aantal auteurs heeft de relatie van het spiritisme met ander religies beschreven.⁴ Andere historici legden de nadruk op de rol die de wetenschap speelde in de wereldbeschouwing van het spiritisme. Volgens Amanda Kluvelde hadden 'de kleine geloven' als gemeenschappelijke ambitie om wetenschap en geloof te verenigen.⁵ Recentelijk heeft Leonieke Vermeer de wisselwerking tussen wetenschap en spiritisme in Nederland vanaf de late jaren 1850 besproken. Vermeer stelde dat wetenschappers zich in deze periode bewust onthielden van commentaar op de zogenoemde tafelklopperij en andere spiritistische fenomenen en weigerden ze te onderzoeken. Zij en Gibbels merkten echter op dat er in 1853 vanuit wetenschappelijke kringen wel kortstondige aandacht voor de tafelklopperij was.⁶ Dat

* S.Klerk@students.uu.nl. Dit artikel is voortgekomen uit een paper geschreven in het kader van de masteropleiding History and Philosophy of Science aan de Universiteit Utrecht. Met dank aan mijn docenten, Bert Theunissen in het bijzonder.

- 1 Hyman Binger was in zijn studietijd lid van het literaire genootschap 'Miscemus Utile Dulce'. Hij schreef ook gedichten, die in tal van jaarboekjes en tijdschriften werden gepubliceerd. Als uitgever gaf hij met Jacob van Lennep de werken van Joost van den Vondel uit. Zie het lemma *Hyman Binger* op de website van het Joods Historisch Museum (www.jhm.nl), geraadpleegd op 14 december 2008.
- 2 Twee van de prenten zijn met initialen gesigneerd: 'H.t.K' en 'v.L.'. Wellicht zijn hiermee de graficus Herman ten Kate (1822-1891) en de schrijver-tekenaar Jacob van Lennep (1802-1868) bedoeld.
- 3 M. Gibbels, 'Daniel Dunglas Home en het begin van de tafelklopperij in Nederland', *De Negentiende Eeuw* 21 (1997) 127-143.
- 4 D. Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid: negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme* (Groningen 1994).
- 5 A. Kluvelde, 'Felix Ortt. De kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof', *De Negentiende Eeuw* 25 (2001) 137-146, aldaar 141.
- 6 L. Vermeer, "Als de tafel danst, dan wankelt de wetenschap". De relatie tussen spiritisme en wetenschap in Nederland rond 1900', *Gewina* 30 (2007) 26-43, aldaar 31-32; Gibbels, 'Dunglas Home' (n. 3), 127, 129-132, 140.



Figuur 1.

Een alles afdoende proefneming.

was dus het jaar waarin Nostra-Damus zijn brochure publiceerde. Waaruit bestond die aandacht en waarom verdween ze weer?

Eenvoudig gezegd was tafelklopperij het gebruik om een aantal kennissen thuis uit te nodigen voor een middagje 'proeven doen' met een tafel. Hierbij gingen de deelnemers in een kring rond de tafel zitten, legden hun handen erop en lieten hem gezamenlijk bewegen, in een cirkel dan wel op en neer. Uit krantenartikelen en brochures blijkt dat de deelnemers deze tafelproeven vrij serieus namen. Ze onderzochten het fenomeen van de bewegende tafel in verschillende proefopstellingen en noteerden de omstandigheden waaronder de proeven hadden plaatsgevonden. De proeven konden dan ook urenlang duren en op opeenvolgende dagen worden voortgezet.⁷ De wetenschappelijke interesse die uit de experimenten blijkt, lijkt sterk op die van de deelnemers aan de tafeldansproeven welke rond dezelfde tijd plaatsvonden in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.⁸ Robert Moore heeft gesteld dat de spiritualistische beweging in de Verenigde Staten:

appealed not to the inward illumination of mystic experience, but to the observable and verifiable objects of empirical science [...] For most of the nineteenth century, leading spiritualists held a childlike faith in empirical science as the only approach to knowledge.⁹

Gibbels heeft het gebruik als democratisch getypeerd. Mensen van verschillende sociale achtergronden konden eraan deelnemen, ook vrouwen en kinderen.¹⁰ Er was geen autoriteit van wetenschappelijke of andere aard bij de proeven aanwezig. De deelnemers konden zelf de regels bediscussieren en bepalen en ze moesten zelf voor de juiste omstandigheden zorgen om de tafel te laten bewegen. De spotprenten van Nostra-Damus geven een beeld van het gebruik. Ze laten bijvoorbeeld zien dat verschillende sociale lagen gescheiden van elkaar proeven uitvoerden¹¹ (fig. 1 en fig. 2).

Hoe populair de tafeldans onder de Nederlandse bevolking was, is voornamelijk moeilijk te zeggen. In de publicaties die er in 1853 aan zijn gewijd, werd het verschijnsel als zeer sensationeel gepresenteerd. Vrijwel de gehele Nederlandse bevolking zou erdoor geobsedeerd zijn. Dit mag al te dik zijn aangezet, in een artikel

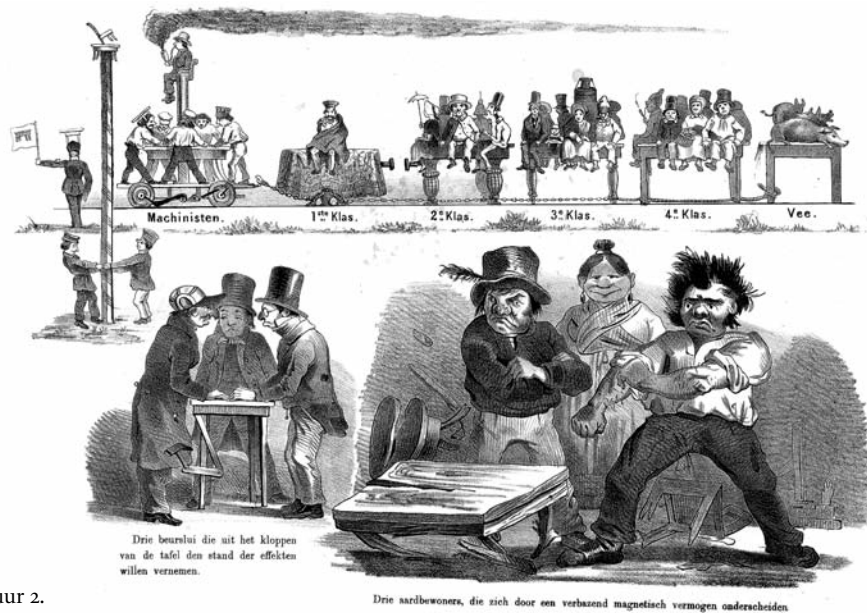
7 C.H. Schauenburg, *Tafeldans en tafelspraak, eene waarheid: met bewijsstukken* (Amsterdam: M.H. Binger & Zonen 1853) 8; Nostra-Damus, *De wonderen van den tafeldans en de klopperen* (Amsterdam 1853): 'Dokter Dinges' en 'Welnu! 3 uren en 17½ minuut stokstijf gezeten; en dan vriendelijk verzocht mij, wegens ongeschiktheid voor de proef, te willen verwijderden!!'; Spiritus Asper en Lenis, 'De tafeldans. Een open credit-brief', *De Tijdspiegel* 1 (1853) 461-466, aldaar 464-465.

8 A. Winter, *Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain* (Londen/Chicago 1998) 285.

9 R.L. Moore, *In Search of White Crows. Spiritualism, Parapsychology, and American Culture* (New York 1977) 7.

10 Gibbels, 'Dunglas Home' (n. 3) 141.

11 Nostra-Damus, *De wonderen* (n. 7).



Figuur 2.

dat in mei 1853 is gepubliceerd, wordt bij de lezers wel een algemene bekendheid met het fenomeen verondersteld. Wanneer deze het 'tafeldansen' nog niet zelf hadden uitgeprobeerd, dan werd men wel geacht bekend te zijn met de spot die het fenomeen had gewekt.¹² Ook uitgevers signaleerden de belangstelling; die werd althans groot genoeg geacht om de vertaling van een aantal buitenlandse publicaties over tafelklopperij te ondernemen.¹³ Als reactie op deze brochures bemoeide ook een aantal Nederlandse wetenschappers zich met de zaak. In het navolgende staan hun reacties en motieven centraal.

Vóór, zowel als na 1853 werden er geen afzonderlijke wetenschappelijke publicaties aan de tafeldans gewijd. Ik zal laten zien dat deze kortstondige aandacht werd ingegeven door, enerzijds, recente ontwikkelingen binnen de wetenschap en, anderzijds, door de wetenschaps- en maatschappijvisie van de betrokken wetenschapsbeoefenaren. Deze visie sloot aan bij het gedachtegoed dat werd uitgedrukt in de grondwet van 1848. Hierin waren burgerzin, rationeel denken,

plichtsbef en vooruitgangsgeloof belangrijke begrippen. Een elite van geoefende geesten had de verantwoordelijkheid om de onafhankelijk denkende burgers te leiden.¹⁴ In hun artikelen over de tafeldans zien we hoe vertegenwoordigers van de Nederlandse wetenschap deze leidersrol opeisten en gestalte gaven.

Twee theorieën

Om te beginnen een korte schets van de midden negentiende eeuw gangbare ideeën over de tafeldans. Auteurs die de tafelklopperij beschreven waren het erover eens dat de tafel tijdens de proeven daadwerkelijk bewoog. Bedrog door deelnemers werd uitgesloten geacht. Men was het echter niet eens over de oorzaak van de beweging. Twee wetenschappelijke verklaringen waren mogelijk. Beide vonden hun oorsprong in fysiologisch onderzoek van het zenuwstelsel en de zintuigen, gericht op de effecten van magnetisme en elektriciteit op de zintuiglijke waarneming. In dit veld waren in de jaren 1840 en 1850 belangrijke ontdekkingen gedaan. Naar aanleiding van

12 Spiritus Asper en Lenis, 'De tafeldans' (n. 7), 462-463.

13 Rosier, *De tafeldans geen wonder! Volgens eene verklaring naar de regelen der werktuigkunde: naar het Frans* ('s-Gravenhage 1853); Schauenburg, *Tafeldans* (n. 7); D. van der Waal Spruyt (vert.), *Het groote geheim der tafelbeweging. Door de vorming eener keten van menschenhanden. Naar de tweede Hoogduitse uitgave* (Utrecht: B. Dekema 1853).

14 H. te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917', in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen / Amsterdam 2003) 99-175, aldaar 102, 114; H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992) 20-24, 26, 39, 68.



Figuur 3.

Een aanminnig paartje, dat dikwijls meêgedaan heeft; doch over wier vatbaarheid en zenuwgevoeligheid de geleerden 't zeer oneens zijn.

deze ontdekkingen ontstonden twee kampen die elk hun eigen verklaring hadden voor de resultaten van de experimenten.

Eén theorie was die van het animaal magnetisme. Zij vond haar oorsprong in het werk van de arts Franz Anton Mesmer (1734-1815), dat met name door Karl von Reichenbach (1788-1869) werd voortgezet. Hun werk veronderstelde het bestaan van een subtiele vloeistof met magnetische kwaliteiten. De voorstanders van deze theorie benadrukten dat deze vloeistof onderworpen was aan mechanische wetten en dat deze experimenteel onderzocht kon worden. Er werden experimenten gedaan met psychiatrische patiënten, waarvan verondersteld werd dat deze geschikte onderzoeksobjecten waren, omdat zij bijzonder gevoelig zouden zijn voor de subtiele magnetische vloeistof (Vgl. fig. 3). Naar aanleiding van dergelijke experimenten poneerde Reichenbach in 1845 zijn theorie van de elektromagnetische vloeistof, de *Od*.¹⁵ Reichenbachs beweringen over de *Od* waren op hun beurt aanleiding voor verder onderzoek, gevolgd door debat en het poneren van een alternatieve theorie door een aantal Britse wetenschappers.

In Groot-Brittannië werkten mensen als Michael Faraday (1791-1867), James Braid (1795-1860) en Wil-

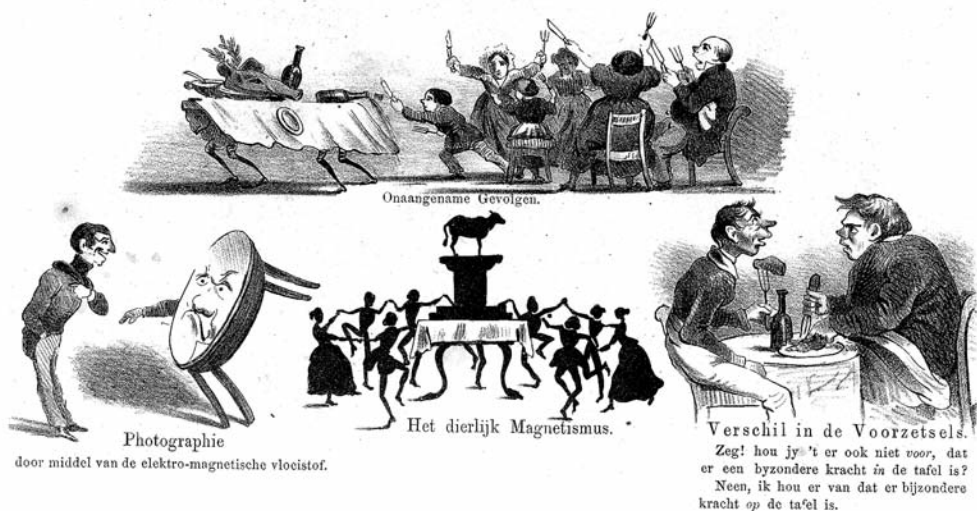
liam Carpenter (1813-1885) in tamelijk ver uiteenliggende velden van onderzoek. Door een veelomvattende theorie als die van de *Od* werden deze terreinen met elkaar in verband gebracht.¹⁶ Kon deze theorie een overkoepelende verklaring geven voor de fenomenen die deze wetenschappers onderzochten? Volgens de drie Britse onderzoekers was dit niet het geval. Zij stelden een alternatieve verklaring voor. Net als Mesmer en Reichenbach deed de neurochirurg James Braid onderzoek aan psychiatrische patiënten. In 1842 introduceerde hij de fysiologische term 'hypnotisme'. Met deze term wilde Braid zijn opvattingen onderscheiden van het idee dat een mesmerist zijn wil kon opleggen aan diens proefpersoon en dat helderziendheid en vergelijkbare fenomenen zich voordeden bij mensen in een mesmerische staat. Braid ontkende het bestaan van een magnetische vloeistof of een andere onbekende invloed als de oorzaak van een hypnotische slaap. Deze kon volgens hem worden opgewekt door 'concentration of attention', doordat de patiënt zijn gedachten en blik concentreerde op een object en zijn ademhaling daarbij onderdrukte.¹⁷ In een pamflet uit 1846, *The power of the mind over the body*, beweerde Braid dat hij de zintuiglijke ervaring van nerveuze personen

15 J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001) 27, 49-50; Winter, *Mesmerized* (n. 8) 277-280, 288.

16 Winter, *Mesmerized* (n. 8) 277-280, 288.

17 J. Braid, 'Mr. Braid on hypnotism. To the editor of the *Lancet*', *The Lancet* 45-1 (1845) 627-628.

De doos van Pandora / La boîte de Pandora



Figuur 4.

kon beïnvloeden door hun verwachting van wat er zou gaan gebeuren te veranderen.¹⁸ In de volgende jaren nam de fysioloog William Carpenter Braids ideeën aangaande de oorzaak van 'the phenomena in question [...] which have been recently set down to the action of an *Od-force*' volledig over.¹⁹ In zijn fysiologie-handboek *Principles of human physiology* groepeerde hij deze fenomenen onder de term 'ideomotor action': onwillekeurige spieracties bij de proefpersonen, veroorzaakt door suggestie.²⁰

Deze Britse publicaties – op Faradays bijdrage gaan we aanstonds in – waren dus gericht tegen het bestaan van een elektromagnetische vloeistof die invloed op de menselijke psyche zou uitoefenen. In plaats daarvan stelden ze, dat de geest van de onderzochte patiënten reageerde op de verwachtingen die de onderzoeker bij hen had ingeprent. Dit idee zou belangrijk worden in de discussie rondom de tafeldans.

De Nederlandse discussie

In de Nederlandse discussie werden twee verschillende verklaringen voor de beweging van de tafel tijdens de tafelproeven voorgesteld: de animaal-magnetische

van Mesmer en de mechanistische van Braid en Carpenter. De discussie draaide in wezen om de vraag die ook in de cartoons van Nostra-Damus aan de orde werd gesteld, namelijk of er een bijzondere kracht *in* de tafel optrad, dan *op* de tafel werd uitgeoefend²¹ (vgl. fig. 4). De Nederlandse discussie ontstond eind april 1853 naar aanleiding van de publicatie van een vertaling van de brochure van de Duitse oogarts Dr. Carl Hermann Schauenburg (1819-1876).

In zijn brochure gaf Schauenburg een verslag van de gebeurtenissen waarvan hij in Bonn, gedurende twee opeenvolgende dagen, getuige was geweest. Hij dacht eerst dat de beweging van de tafel veroorzaakt werd doordat iemand van de tafel schopte, dan wel dat de druk of beweging van de handen van de deelnemers de tafel liet bewegen. Maar na zijn deelname aan de proeven was hij ervan overtuigd dat dit niet geval was:

De eerste teekenen der beweging openbaarden zich reeds hoogstens na eene halve minuut, hetgeen wel te regt door de dames aan de omstandigheid werd toegeschreven, dat de proef met deze tafel reeds een

18 J. Braid, *The Power of the Mind over the Body* (Londen 1846) 3-6, 35; Winter, *Mesmerized* (n. 8) 280-281, 287.

19 W.B. Carpenter, *Principles of Human Physiology, with their Chief Applications to Pathology, Hygiene and Forensic Medicine* (Londen 1846) 756-757; W.B. Carpenter, 'On the influence of suggestion in modifying and directing muscular movement, independently of volition', *Proceedings of the Royal Institution of Great Britain* (12 Maart 1852) 147-153, aldaar 153.

20 Carpenter, *Principles* (n. 19) 954.

21 Nostra-Damus, *De wonderen* (n.7) 'Verschil in de voorzetsels'.

tijdlang te voren was genomen en zij door de warmte- of door de elektriciteitsvloeistof reeds tot het punt van verzadiging was door drongen. Van het begin der beweging af voelde ik eene zachte trekking en strooming van den elleboog tot in de vingertoppen, even als de gewaarwording, welke een zwak ingerigt elektro-magnetisch rotatietoestel te weeg brengt. Vervolgens begon het schuiven en verplaatsen der tafel, hetgeen altijd het begin der in haar overgevoerde kracht aantoonde en waarvan ik aanvankelijk geloofde, dat het door een ligten stoot met den voet of door eene drukking of verschuiving der opzettende handen veroorzaakt werd. Vooraf hoorden wij in de tafel zelve een zacht gedruisch, alsof zich de stukken, waaruit zij zamengesteld was, bewogen, alsof de naden kraakten.²²

Schauenburg was duidelijk van mening dat er een niet-mechanische kracht uitgeoefend werd *in* de tafel of er *in* werd overgebracht. Deze kracht zou opgewekt of afgegeven zijn door de deelnemers aan de proef. Schauenburg kan dus getypeerd worden als een aanhanger van de animaal-magnetische verklaring voor de tafeldans.

Een Nederlandse auteur die zich van het pseudoniem 'Spiritus Asper en Lenis' ('scherpe en zachte adem') bediende, verwees naar Schauenburg in het verslag dat hij in mei 1853 gaf van zijn eigen tafelproeven.²³ 'Spiritus Asper en Lenis' volgde Schauenburgs voorbeeld in die zin dat hij een serieus verslag gaf van de tafeldansproeven als voorbeeld van proeven met de animaal-magnetische kracht. Maar hij bleef neutraal op het punt van de verklaring van het fenomeen.²⁴

Vrijwel direct werd de wetenschap bij de zaak betrokken. Tijdens een bijeenkomst van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen op 28 mei 1853 werd het onderwerp aangesneden door de Leidse zoöloog Hermann Schlegel (1804-1884). Hij bood twee Duits-talige brochures over de tafeldans aan, welke zijn

jongere broer Franz Schlegel (1822-1882), arts en natuuronderzoeker te Altenburg, begin april had gepubliceerd. Hierin nam de schrijver afstand van de animaal-magnetische verklaring voor de tafeldans. Hermann Schlegel volgde zijn broer in zijn mechanistische verklaring van de tafelproeven: de tafel bewoog door de gezamenlijke druk van de handen en vingers van de deelnemers op de tafel. Schlegel voelde zich 'gedrongen, de Akademie uit te nodigen, hare meening te willen openbaren omtrent zaken, die de wereld zoo zeer bezig houden, en tot nog toe geene andere uitkomsten hadden, dan verwarde begrippen te verspreiden, het menselijk verstand met duisternis te omsluiëren, en het bijgeloof te bevorderen, door op geheimzinnige krachten te wijzen, welke, volgens ons inzien, bij het licht der wetenschap, verbleeken.'²⁵

In de *Tijdspiegel* van oktober 1853 schreef 'Spiritus Asper en Lenis' een reactie op de tafelproeven die Douwe Lubach (1815-1902), arts te Haarlem en Willem Martinus Logeman (1821-1894), natuurkundig instrumentmaker te Haarlem in juni hadden uitgevoerd.²⁶ Volgens de auteur hadden ze de tafel niet aan de praat gekregen. Lubach had inmiddels over het onderwerp ook een brochure, *De wonderen van den dag*, en een artikel, 'Een woord over den tafeldans' gepubliceerd. Daarin had hij zich fel gekant tegen de animaal-magnetistische verklaring zoals die door 'Spiritus Asper en Lenis' was gesuggereerd en had een mechanische verklaring bepleit. In een volgend artikel reageerde 'Spiritus Asper en Lenis' hierop door zich ironisch als de bestrafte leerling op te stellen. De auteur begreep niet waarom Lubach en Logeman zijn eerdere artikel zo serieus hadden genomen. Hij was nu volledig gehoorzaam aan hen en zou nooit meer tafelproeven doen. Voortaan zou hij het zelfs geloven als deze geleerden schreven dat 'de aarde ook stil staat.'²⁷

Een nieuw element dat Lubach in de discussie bracht, was zijn verwijzing naar de experimenten van

22 Schauenburg, *Tafeldans* (n. 7) 18-19.

23 Over wie achter dit pseudoniem schuil ging, bestaat verschil van mening. Mogelijk was het de Lutherse predikant Lublink Weddik (1801-1862). Anderen bestrijden dat en noemen J.W.J. Steenberg van Goor (1778-1856) als auteur. Zie K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* ('s-Gravenhage, 1952) en Jan Izaak van Doorninck, *Vernomde en naamloze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren. Deel 1: schuilnamen en naamletters* (Leiden 1883²) 196. Beiden geraadpleegd via DBNL (www.dbnl.org), op *Spiritus Asper en [spiritus] Lenis*.

24 Spiritus Asper en Lenis, 'De tafeldans' (n. 7) 461-466.

25 *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1 (1853) 154-157.

26 Gibbels, 'Dunglas Home' (n. 3) 129-130; O.H. Dijkstra, 'Willem Martinus Logeman', *Jaarboek Haarlem* 1974 (Haarlem 1975) 139-159.

27 Spiritus Asper en Lenis, 'Anti-tafelbeweging en anti-klopgeesten', *De Tijdspiegel* 2 (1853) 395-397. Mogelijk is dit een toespeling op Dr. C. Schöpffer, *De aarde staat stil. Bewijzen dat de aarde zich noch om hare as, noch om de zon beweegt. Eene voorlezing gehouden te Berlijn* (Utrecht: De Zwaan 1853).

Michael Faraday. Faraday, 'the preeminent authority on electricity during the early Victorian Period, and one of the most eminent natural philosophers in the country', was een van de Britse wetenschappers die hun resultaten over het fenomeen tafeldans in het voorjaar van 1853 publiceerden.²⁸ Hij voerde zijn experimenten uit om te beslissen of de tafels tijdens de proeven als eerste bewogen en de deelnemers volgden of dat omgekeerd de deelnemers de tafel deden bewegen door de mechanische kracht die ze met hun vingers en handen op de tafel uitoefenden. In ingezonden brieven in *The Times* van 30 juni en in *Athenaeum* van 2 juli kon hij concluderen dat de tafeldraaiers 'pushed the table without realizing it'.²⁹ In zijn brieven noemde hij William Carpenter als degene van wie hij het idee van 'ideomotor action' leende. Daarmee gaf hij niet alleen een verklaring voor het bewegen van de tafel, maar ook voor het feit dat de deelnemers ontkenndelen zelf te bewegen. In *De wonderen van den dag* nam Lubach delen van Faraday's brieven in vertaling op en nam hij diens verklaring over. Lubach betitelde dit gedeelte als de 'beslissende proeven van Faraday'.³⁰ Ook de wis-, natuur- en sterrenkundige Willem Gleuns (1808-1881) en een zekere Rosier, de schrijver van een in 1853 uit het Frans vertaalde brochure over tafelklopperij, zagen Faraday's experimenten als afdoende en doorslaggevend. De Nederlandse auteurs, ook Nostra-Damus, vereenzelvigden de twee verklaringen, de animaal-magnetische en de mechanische, met respectievelijk de figuren van Reichenbach en Faraday.³¹

Uit de Nederlandse bronnen over de tafeldans valt moeilijk af te leiden of de mensen die deelnamen aan de proeven zelf een verklaring hadden voor de beweging. Uit het verslag van 'Spiritus Asper en Lenis' is op te maken dat de animaal-magnetische verklaring dichter bij hun beleving van de proef lag. Een soortgelijk verslag werd door Willem Gleuns genoemd in een lezing voor het Genootschap ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen in Groningen op 2 november 1853. Hij verwees naar een krantenartikel uit Deventer waarin de deelnemers aan een tafelproef rapporteerden 'na een kort tijds-

verloop eene instrooming in den regter pink en eene uitstroming uit den linker pink te gevoelen, waarop een tintelend schokken door den voorarm en de vingers volgde, dat eindelijk vervangen werd door een krampachtig omhoog trekken van de pols der regter hand en eene hoogst onaangename gewaarwording in den regter elleboog'.³²

De aanleiding van de Nederlandse discussie over de tafeldans is nu duidelijk. Vooral de vertaling van Schauenburgs brochure en Faraday's werk stimuleerden de discussie. Resteert de vraag waarom de wetenschappelijke auteurs zich met de discussie bemoeiden. Hiervoor moeten we kijken naar de betekenis die de tafelklopperij voor hen had en naar de functie van de wetenschap in hun maatschappijvisie. De wetenschapsbeoefenaars spoorden hun lezers niet aan om de proeven op te geven. Ze hadden er echter wel felle kritiek op. Deze was vooral gericht tegen het geloof dat de proefpersonen eraan hechtten en tegen de personen die hen van deze verkeerde denkbeelden hadden overtuigd.

Wetenschap en vooruitgang

In zijn artikel 'Mesmerisme' in het *Album der Natuur* van 1852 had Lubach duidelijk gemaakt dat hij het oneens was met het idee van een magnetische, elektrische levenskracht. Hij geloofde niet in een 'aetherische vloeistof of eenig ander geheimzinnig onbekend iets' waardoor magnetiseurs invloed konden uitoefenen 'op de ziel van de patiënt'. Hij noemde hier ook het werk van Carpenter en Braid en nam hun conclusies over.³³ Hij was er dan ook mee ingenomen dat Faraday's verklaring van de tafeldans aansloot bij zijn eigen opvattingen. Door mesmerisme en hypnotisme te verbinden met Faraday's gebruik van 'ideomotor action' voegde Lubach een aspect toe aan het laatste begrip. Dit was het idee dat sommige mensen er gevoeliger voor waren dan anderen. De gevoeligheid voor hypnotisme zou overeenkomen met de gevoeligheid voor de tafeldans.³⁴ Volgens Gleuns hadden 'niet alle personen dezelfde geschiktheid [...] om het verschijnsel te doen ontstaan'. Vooral bij personen die geloofden

28 Winter, *Mesmerized* (n. 8) 290.

29 Ibidem, 290-292; A.E. Jeffreys, *Michael Faraday: a List of his Lectures and Published Writings* (Londen 1960) 54.

30 D. Lubach, *De wonderen van den dag* (Haarlem 1853) 21-27.

31 W. Gleuns, *De tafeldans en tafelspraak en daarmee verwante verschijnselen* (Groningen 1854) VI, 4, 22; Rosier, *De tafeldans* (n. 13) 1; Nostra-Damus, *De wonderen* (n. 7) 'Alles afdoende proefonderneming'.

32 *Verslag van de Werkzaamheden en den Staat van het Genootschap ter Bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen* 53 (s.l. 1853) 7; Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 12-13.

33 D. Lubach, 'Mesmerisme', *Album der Natuur* (1852) 321-360, aldaar 338, 342, 344-346.

34 Ibidem, 326, 350; D. Lubach, 'Een woord over den tafeldans', *Album der Natuur* (1853) 283-288, aldaar 285-286; Lubach, *De wonderen* (n. 30) 45.

dat de bewegende tafel een uitwerking was van een bijzondere natuurkracht, 'vooral ligt opgewonden personen, inzonderheid vrouwen en meisjes', lukten de proeven.³⁵ Nostra-Damus karakteriseerde de Amerikaanse tafelkloppers als 'overprikkelde Yankeeewijven' met 'zenuwachtig trillende handen'. In één van zijn prenten wordt een 'aanminnig paartje, dat dikwijls meegedaan heeft; doch over wier vatbaarheid en zenuwgevoeligheid de geleerden 't zeer oneens zijn', afgebeeld.³⁶ De illustratie maakt duidelijk dat deze mensen wel erg vatbaar en 'zenuwgevoelig' waren.

Het belang dat werd gehecht aan de fysieke en geestelijke gesteldheid van de deelnemers werd waarschijnlijk mede veroorzaakt doordat mensen als Reichenbach en Braid hun experimenten uitvoerden op 'sick sensitives' en 'nerveuze' subjecten.³⁷ Bovendien, zoals we hebben gezien in Lubachs geval, was de associatie van de tafeldans met het mesmerisme in het algemeen erg sterk. Het mesmerisme veronderstelde ook verschillende graden van gevoeligheid voor de animaal-magnetische kracht.³⁸ Zoals onder andere in de prenten van Nostra-Damus duidelijk te zien is, namen de deelnemers aan de tafeldans eveneens aan dat sommige mensen gevoeliger waren dan anderen. Zij zagen dit zelf echter niet als iets negatiefs; dergelijke mensen werden juist gezien als bezitters van een speciale gave.³⁹ Maar wetenschapsbeoefenaren dachten daar duidelijk anders over.

Volgens Schlegel moesten wetenschappers zich naar aanleiding van de opkomst van de tafelklopperij afvragen of zij 'inderdaad wel zulke groote vorderingen in de verspreiding der wetenschap hebben gemaakt' als ze dachten.⁴⁰ Ook Lubach beschouwde tafelklopperij als een teken van verval. Hij stelde dat vooruitgang de normale toestand van de menselijke geest was en stilstand of achteruitgang getuigden hoe dan ook van 'eene verkeerde, ziekelijke gesteldheid van dien geest'. 'Het magnetisme, en in sommige gevallen de electriciteit,' schenen nu 'de plaats te moeten innemen der "bovennatuurlijke magten" van vroegere eeuwen'.⁴¹ Volgens Lubach en Gleuns zou de verbreiding van de wetenschap in de toekomst voor-

uitgang waarborgen. De kennis die de wetenschap produceerde moest bijdragen aan de 'stoffelijke, verstandelijke en zedenlijke ontwikkeling des mensdoms'. Kennis moest, 'een der hoofdelementen worden van elke beschaafde opvoeding [...] opdat deze zelve haren vormenden, het verstand ontwikkelenden, den blik des geestes verruimenden, het hart veredelenden invloed in den uitgestrekt mogelijken kring kunnen uitoefenen'.⁴² In de hypothetische 'alles afdoende proefonderneming' die een afbeelding van Nostra-Damus uitbeeldt (fig. 1), benadrukte ook 'Prof. IJ' de verantwoordelijkheid van wetenschapsbeoefenaren voor 'de ontwikkeling van onrijpe verstanden'. Hij vroeg zijn tegenstander 'Prof. X' 'wanneer zulke leerlingen als de uwe van de gezaghebbers der wetenschap uitgaan, kan men 't den minderen klassen dan euvel duiden, wanneer zy, ondanks verlichting en vooruitgang, met bijgeloof behebd [sic] blijven?'⁴³

Het behoorde tot de verantwoordelijkheden van wetenschapsbeoefenaren om juiste kennis te verspreiden, en door tegen de tafelklopperij te schrijven vervulden ze deze plicht.

Het ideaal om het volk te informeren over de wetenschap werd verwezenlijkt in recent opgerichte tijdschriften, zoals het *Pantheon: tijdschrift ter verspreiding van nuttige kennis* (1852-1858) en het *Album der Natuur* (1852-1909). Samen met de Utrechtse hoogleraar Pieter Harting, was Lubach een van de oprichters van dit laatstgenoemde tijdschrift. De ondertitel ervan maakt de doelstelling duidelijk. Het was 'een werk ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei standen'. In de introductie van 1852 werd het idee geuit dat er een richting in de menselijke beschaving bestond tot 'hoogere volmaking' en werd verspreiding van natuurkennis tot noodzaak gemaakt. De medewerkers, waartoe ook Willem Gleuns behoorde, werden omschreven als 'onze uitstekendste vaderlandsche natuurkundigen'. Deze mannen moesten bijdragen leveren die toegankelijk waren voor 'ieder huisgezin, waar kennis en beschaving worden op prijs gesteld en aangekweekt'.⁴⁴

De houding van Lubach en Gleuns ten opzichte

35 Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 5, 8, 16-17.

36 Nostra-Damus, *De wonderen* (n. 7) 'Een aanminnig paartje'.

37 Winter, *Mesmerized* (n. 8) 277, 280; Braid, *The Power* (n. 18) 6.

38 Vijselaar, *De magnetische geest* (n. 15) 47, 55-56, 69.

39 Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 5; Nostra-Damus, *De wonderen* (n. 7) 'Drie aardbewoners ...' en 'Welnu! 3 uren en 17½ minuut stokstijf gezeten ...'

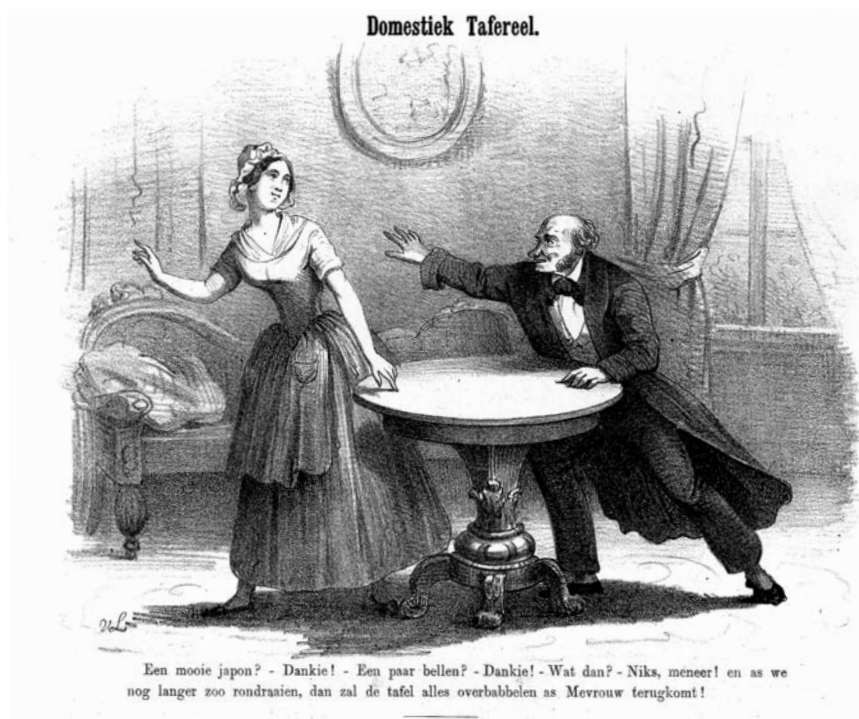
40 *Verslagen en Mededeelingen* (n. 25) 156.

41 Lubach, *De wonderen* (n. 30) 3; idem, 'Een woord' (n. 34) 288.

42 Ibidem, 8-9; Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 2-3.

43 Nostra-Damus, *De wonderen* (n. 7) 'Alles afdoende proefonderneming'.

44 'Voorberigt', *Album der natuur* (1852) VI, VII.



Figuur 5.

van tafelklopperij paste geheel binnen de doelstelling van het *Album*. Hun maatschappijvisie komt sterk overeen met die van hun collega Harting en kenmerkt zich door op Verlichtingsidealen geïnspireerde ideeën over opvoeding, onderwijs en wetenschap. Het was dit rationalistische en optimistische vooruitgangsgeloof dat toonaangevend was in het politieke debat tussen 1848 en 1870. Deze wetenschapsbeoefenaren – veelal (conservatief-)liberalen – hadden een groot vertrouwen in het vermogen van de grondwet van 1848 om een samenleving te creëren van burgers die hun juiste plaats en verantwoordelijkheden kenden. Iedere burger werd in staat geacht een volwaardig beoordelingsvermogen en economische zelfstandigheid te verwerven. Zo zou een staat van redelijke burgers ontstaan en alleen zo kon de vooruitgang van de Nederlandse samenleving gegarandeerd worden. Ondertussen was nog niet de gehele bevolking al zover dat men zelfstandig en rationeel kon denken. Een elite van weldenkende en verantwoordelijke burgers had de taak de bevolking te leiden. Voor de

vertegenwoordigers van de wetenschap was hierbij een belangrijke rol weggelegd. Hun opdracht en doel was de rest van de bevolking de wetenschappelijke denkwijze bij te brengen.⁴⁵

Wetenschappelijke taal

Robert Moore heeft de neiging van de spiritistische beweging in de Verenigde Staten opgemerkt om wetenschappelijke taal te gebruiken. Voor hem is deze neiging een direct gevolg van de interesse van de beweging voor de wetenschap en de verbreiding van het rationalisme:

[Spiritualists] tried to emulate the scientific method; more important, they copied and helped popularize scientific language. Certainly no others tried so hard to borrow science's prestige, and as a consequence, probably no one else benefited as much as they did from the great interest in science awakened in that century. A movement that eschewed all interest in the marvellous and sought to erase 'supernatural' from the categories

45 Te Velde, *Gemeenschapszin* (n. 14) 21, 24, 67, 89; P. Harting, 'De hage!', *Album der natuur* (1853) 57; B. Theunissen, 'Een warm hart en een koel hoofd'. Pieter Harting over wetenschap, de natie en de wetenschap', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 473-498, aldaar 481; B. Theunissen, 'Nút en nog eens nut'. *Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900* (Hilversum 2000) 65-67.

of human thought may still in some sense have appealed to people's superstitious fears – but it appealed just as much to their desire to make religion rational.⁴⁶

Moore laat zien dat de wens om wetenschappelijk te zijn een grote aanhang had, tenminste in de Verenigde Staten, alsook de wens om empirische kennis bij te dragen en deel te nemen aan het wetenschappelijk debat. De wetenschappelijke methode, de wetenschappelijke taal en het wetenschappelijke prestige dat we bij spiritisten aantreffen waren niet zelf verworven. Ze waren gekopieerd en geleend van de officiële wetenschap.

Het gebruik van wetenschappelijk taal veroorzaakte kopzorgen bij Schlegel, Lubach, Gleuns en Nostra-Damus. Wetenschappelijke taal kon misbruikt worden om 'een ellendig samenstel van leugen en bedrog, met wetenschappelijke lompen omhangen' te vermommen als echte wetenschap. Wetenschappelijke taal kon een masker, mantel of sluier zijn waarachter de ware aard van de tafeldans, als bijgeloof, zich kon verbergen.⁴⁷ Lubach vreesde dat het volk deze vermomming niet zou kunnen doorzien en het onderscheid niet kon maken tussen echte wetenschap en wat enkel leek op wetenschap. Zo zou het volk leren om wetenschap te verenigen met bijgeloof, haar aartsvijand. Hij stelde dat de 'anti-wetenschappelijke rigting' de pogingen frustreerde van diegenen die de natie probeerden te interesseren voor de bestudering van de natuur.⁴⁸ Nostra-Damus wees op het gevaar dat de tafelklopperij vormde voor 'hen, die, verstoken van de gelegenheid tot degelijk onderzoek, door bedriegelijke waarnemingen en door namen, waar zy een blind vertrouwen in stellen, in den dommel gehouden worden'.⁴⁹

De wens het publiek te informeren werd dus in de eerste plaats gemotiveerd door het verlangen de burgers te beschermen tegen bijgeloof en hun vooruitgang te waarborgen. Voor Lubach en Gleuns toonde de verwarring tussen de schijn van waarheid en de echte waarheid bovendien aan dat het publiek niet begreep wat wetenschappers eigenlijk deden. Het begreep niet wat wetenschap haar autoriteit gaf en dat deze autoriteit niet alleen bestond uit namen

en termen. Zij benadrukten dat kwaliteiten als onbevooroordeeldheid en ervaring noodzakelijk waren bij het bedrijven van wetenschap.⁵⁰ Op basis hiervan konden geleerden betrouwbare en onbetrouwbare conclusies onderscheiden. Gleuns stelde bijvoorbeeld dat het al te gemakkelijk was te zien wat men wilde zien, en dat men bij het doen van experimenten de dingen op zou merken waarvan men geloofde dat ze zouden gaan gebeuren. De wetenschapsbeoefenaar moest altijd oppassen dat hij niet tot een valse conclusie kwam omdat hij een voorkeur had voor een bepaalde conclusie.⁵¹ Zo ook schreef Lubach dat Schauenburg 'geheelal de noodige onbevengheid van oordeel mist, om hetgeen hij ziet wel waar te nemen en behoorlijk te duiden'.⁵² Een tweede motief voor het onderwijzen van het publiek was dus om de autoriteit van de wetenschap en haar methode te bevestigen. Het democratische karakter van de tafelklopperij was onvernegbaar met het zelfbeeld van deze wetenschappers. Alleen zij waren opgeleid om te bepalen wat echte kennis was; alleen zij waren bevoegd om de wetenschappelijke taal te gebruiken. Enkel empirisme was niet genoeg om een betrouwbaar oordeel te kunnen vellen. Het publiek mocht eigenlijk niet deelnemen aan het wetenschappelijke debat. Een opmerking van Gleuns illustreert deze houding goed: 'Vreemd is het, dat men liever denkt, dat zulke uitstekende natuurkundigen dwalen, dan enkele oningewijden, die niet gewoon zijn proeven te nemen en veel minder nog er goede besluiten uit op te maken'.⁵³

Lubach en zijn collega's moesten al met al een evenwicht bewaren tussen twee houdingen. Aan de ene kant wilden ze het publiek informeren en de interesse voor de wetenschap stimuleren, zodat hun werk bij kon dragen aan de vooruitgang van het volk. Anderzijds stonden ze dat publiek nauwelijks toe hen tegen te spreken. Wellicht als gevolg van deze spanning dreven de besproken auteurs de confrontatie niet door. Ze lijken niet *per se* tegen een voortzetting van de tafelklopperij te zijn geweest. Tegenover het publiek stelden ze zich niet autoritair op, maar meer als raadgevers.⁵⁴ In feite lag het probleem voor hen ook niet bij het publiek, maar bij de lieden die de weten-

46 Moore, *In search* (n. 9) 7.

47 Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 6.

48 Lubach, *De wonderen* (n. 30) 5, 9-10; Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) V-VI, 6.

49 Nostra-Damus, *De wonderen* (n. 7) 'Een ernstig woord ter opening', 2.

50 Rosier, *De tafeldans* (n. 13) 1; Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 2, 12; Lubach, 'Mesmerisme' (n. 33) 354.

51 Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 4, 12, 14.

52 Lubach, 'Een woord' (n. 34) 284 (n. 1).

53 Gleuns, *De tafeldans* (n. 31) 4, 12, 14.

54 Lubach, *De wonderen* (n. 30) 48; Lubach, 'Een woord' (n. 34) 287.

schappelijke taal misbruikten en het publiek bedreogen. Ze vermeden op deze wijze dat het publiek zich tegen hen keerde en leken de oprechte interesse in de wetenschap te erkennen. Maar ondertussen blijkt uit de spottende toon van ‘Spiritus Asper en Lenis’ dat sommigen deze façade konden doorzien.

Conclusies

De aandacht voor tafelklopperij in Nederland in 1853 had zowel recente wetenschappelijke ontwikkelingen als de wetenschaps- en maatschappijvisie van bepaalde wetenschapsbeoefenaren als achtergrond. Cruciaal waren de publicaties van Schauenburg en Faraday. Het verslag van de laatstgenoemde gaf een verklaring van de tafeldans die paste in de bestaande ideeën van de Nederlandse commentatoren. Zij achten zijn onderzoeksresultaten voldoende om een beslissende overwinning op te eisen voor de mechanische verklaring. Het een jaar eerder opgerichte *Album der Natuur* kon, vooral door de figuur van Lubach, functioneren als podium voor de discussie. Positivistisch ingestelde lieden als Lubach zagen het als hun plicht door wetenschappelijke voorlichting van het publiek bijgeloof te bestrijden en bij te dragen aan de morele vooruitgang van de maatschappij. Zij zagen tafelklopperij als een beweging tegen vooruitgang en rationalisering. Via het mesmerisme en fysiologische experimenten met ‘nerveuze’ subjecten werd ook een verband gelegd met geestesziekten.

Tafelkloppers en spiritisten wilden door middel van hun proeven graag bijdragen aan de wetenschap. Wetenschappelijke critici van de tafeldans accepteerden de conclusies die uit deze proeven werden getrokken echter niet. Volgens hen werd de wetenschappelijke taal misbruikt door amateurs en bedriegers. Door de termen en namen die ze gebruikten misleiden ze het publiek. Dat publiek zou moeten leren dat wetenschap meer inhield dan het gebruik van wetenschappelijke taal. De critici was het dus ook te doen om de autoriteit en het alleenrecht van de officiële wetenschap inzake de kennisproductie.

Een interessante vraag is waarom de gevestigde wetenschap zich in latere jaren afzijdig hield van het

spiritisme. Dat de belangstelling na 1853 verdween kan, zoals Gibbels suggereert, te maken hebben gehad met het uitblijven van nieuwe resultaten die verdere interesse hadden kunnen wekken. De tafeldansmode van 1853 waaide snel over, zo lijkt het. Belangrijk kan verder zijn geweest dat de verklaring voor het bewegen van de tafel veranderde met de komst van Daniel Dunglas Home naar Nederland. Volgens Home zouden klopgestenen de tafel doen bewegen en niet het animaal-magnetisme – een verklaring die door wetenschappelijk geïnteresseerden al helemaal niet serieus werd genomen.⁵⁵ Spiritisme werd nu bestempeld als een geloofszaak en daar deed de wetenschap geen uitspraken over. Daarnaast verdween langzamerhand het optimistische Verlichtingsdenken van waaruit de besproken wetenschappers hun activiteiten hadden gemotiveerd. Het optimisme van figuren als Harting sloeg na 1870 om in pessimisme. De grondwet van 1848 bleek niet de maatschappij te hebben gecreëerd waarop men had gehoopt, en de autonoom denkende burgers bleken de autoriteit van de beschaafde elite niet automatisch te erkennen. Een nieuwe generatie wetenschappers bleef streven naar vooruitgang, maar legde het ideaal van de wetenschappelijke en morele verheffing van het volk naast zich neer. Zij gaven hun maatschappelijke betrokkenheid vorm door zich te concentreren op de wetenschap, op het produceren van kennis die hopelijk nuttig zou blijken. Een wetenschapsman was ook niet langer van alle markten thuis; van beschavingsleider veranderde hij in een deskundige op een beperkt terrein.⁵⁶ Een ‘oningewijde’, zoals Gleuns de spiritist noemde, was automatisch van een positie als deskundige uitgesloten vanwege zijn gebrek aan de vereiste specialistische opleiding. In 1873 verwoordde Harting zelf de nieuwe houding door te stellen dat een wetenschapsbeoefenaar zijn maatschappelijke betrokkenheid het beste kon tonen door het spiritisme te negeren. ‘Onthouding’ was de plicht ‘voor degenen, wier betrekking in de maatschappij hen tot voorbeeld voor anderen stelt’.⁵⁷

55 Gibbels, ‘Dunglas Home’ (n. 3) 140; W.M. Logeman, ‘Een gelukwensch aan Nederland’, *Schat der gezondheid* (Haarlem 1858); Vermeer, ‘Als de tafel danst’ (n. 6) 31.

56 K. van Berkel, *De stem van de wetenschap: geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen* (Amsterdam 2008) 288-289; F. Van Lunteren e.a. (ed.), *De opmars van deskundigen. Souffleurs van de samenleving* (Amsterdam 2002) 9-21, aldaar 17; Theunissen, ‘Een warm hart’ (n. 45) 485-487; Theunissen, *Nut* (n. 45) 69-70, 121-124, 129.

57 Vermeer, ‘Als de tafel danst’ (n. 6) 31; P. Harting, ‘Hallucinatien en verwante verschijnselen’, *Album der Natuur* (1873) 161-196.